મારું હિંદનું દર્શન

જવાહરલાલ નેહરુ

અનુવાદક

મણિભાઈ ભ. દેસાઈ

મારું હિંદનું દર્શન

લેખક

જવાહરલાલ નેહરુ

અનુવાદક

મણિભાઈ ભ. દેસાઈ

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

અમદાવાદ

પાંચસો રૂપિયા

નવજીવન ટ્રસ્ટ, ૧૯૫૧

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૪,૦૦૦, ઑક્ટોબર ૧૯૫૧
પાંચમું પુનર્મુદ્રણ, પ્રત ૨,૦૦૦, એપ્રિલ ૨૦૧૪
કુલ પ્રત: ૧૧,૦૦૦

ISBN 978-81-7229-315-4

મુદ્રક અને પ્રકાશક
વિવેક જિતેન્દ્ર દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪
ફોન: ૦૭૯-૨૭૫૪૦૬૩૫, ૨૭૫૪૨૬૩૪
E-mail: sales@navajivantrust.org
Website: www.navajivantrust.org

પ્રકાશકનું નિવેદન

પંડિત જવાહરલાલજી આરંભથી જ નવજીવન સંસ્થા પ્રત્યે મમતા રાખતા આવ્યા છે. તેમનાં લખાણો ગુજરાતી ભાષામાં એ સંસ્થા દ્વારા જ પ્રગટ થાય એવો આગ્રહ તેમણે હંમેશાં સેવ્યો છે. એટલે તેમની આત્મકથાથી શરૂ કરી તેમનું બીજું જાણીતું પુસ્તક જગતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન અને તેની પ્રસ્તાવના સમાન ઇન્દુને પત્રો તથા હવે મારું હિંદનું દર્શન ગુજરાતી વાચક આગળ મૂકીને એક પ્રકારની કૃતાર્થતા લાગે છે. એ બધાં પુસ્તકો મૂળ અંગ્રેજીમાં લખાયેલાં છે. એને લીધે જગતના પ્રથમ પંક્તિના લેખક અને વિચારક તરીકે પંડિતજીની નામના થઈ છે.

પંડિતજીના ભગીરથ પુરુષાર્થ, ઊંડા આત્મમંથન અને તલસ્પર્શી ચિંતનના પરિપાકરૂપ એ ગ્રંથો ગણાય. એક રીતે જોતાં તેમાં પંડિતજીનું સમગ્ર જીવનદર્શન પણ રજૂ થાય છે. મર્મગ્રાહી વાંચનાર જોઈ શકશે કે તેમનું એ જીવનદર્શન સર્વતોભદ્ર ગાંધી જીવનદર્શનના સુભગ પાસથી સારી પેઠે રંગાયેલું છે.

આ પુસ્તકમાં પંડિતજીએ યુગયુગાન્તરોમાં હિંદનું જે ભવ્ય દર્શન કર્યું છે તેને આજના જમાનાને અનુરૂપ આકાર આપવાનું મહાભારત અને ગૌરવશાળી કાર્ય તેમને માથે આવ્યું છે એ વિધિનો ભારે સુયોગ કહેવાય. તેવે વખતે એમને સમજભેર સહકાર અને મમતાભર્યો સાથ આપનાર દરેકે એમનું આ ભારતદર્શન નજર તળે કરવા જેવું ગણાય. આશા છે, આ ગ્રંથ તે રીતે આવકારપાત્ર થશે.

આ પુસ્તકમાં આવેલાં કાવ્યોનો અનુવાદ સંસ્થાના જ એક સેવક ભાઈ બાલમુકુન્દ દવેએ કર્યો છે.

૨૪-૯-'૫૧

પ્રસ્તાવના

આ પુસ્તક ૧૯૪૪ના એપ્રિલથી સપ્ટેમ્બર સુધીના પાંચ માસ દરમિયાન અહમદનગરના કિલ્લાના કારાગારમાં મેં લખ્યું હતું. કારાગારના મારા કેટલાક સાથીઓએ મમતાપૂર્વક એની હસ્તપ્રત વાંચી હતી અને કેટલાક કીમતી સુધારા સૂચવ્યા હતા. કારાવાસ દરમિયાન એ પુસ્તક ફરીથી તપાસતી વખતે એ સૂચનાઓનો લાભ લઈ મેં કેટલાક ઉમેરા કર્યા. મારા લખાણ માટે કોઈ પણ જવાબદાર નથી, અથવા બધા એની સાથે સંમત છે એવું પણ નથી, એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. પણ અહમદનગરના કિલ્લાના કારાગારના મારા સાથીઓ સાથેની અમારી અનેક વખતની વાતચીતો અને ચર્ચાઓ માટે મારે તેમના પ્રત્યેની મારી આભારની ઊંડી લાગણી દર્શાવવી જ જોઈએ. એ વાર્તાલાપો અને ચર્ચાઓ હિંદના ઇતિહાસ અને હિંદની સંસ્કૃતિનાં ભિન્ન ભિન્ન પાસાંઓ અંગેના મારા વિચારો સ્પષ્ટ કરવામાં મને બહુ મદદરૂપ થયાં. તુરંગ ટૂંક સમયના વસવાટ માટે પણ આહ્‌લાદક સ્થાન નથી, તો પછી વરસોના લાંબા કારાવાસની વાત જ શી કરવી? પણ ભારે શક્તિશાળી, સંસ્કારસંપન્ન અને લાગણીના તત્કાલીન આવેગો પણ જેને ઢાંકી દઈ શકતા નહોતા એવી માનવતાની ઉદાર ભાવનાવાળા પુરુષોના નિકટના સહવાસમાં રહેવાનો મોકો મને મળ્યો, એ મારે માટે પરમ સૌભાગ્યની વાત હતી.

અહમદનગરના કિલ્લાના મારા અગિયાર સાથીઓ હિંદનો એક મજાનો હિસ્સો રજૂ કરતા હતા. તેઓ કેવળ હિંદનું રાજકારણ રજૂ કરતા હતા એમ નથી. એ વિવિધરંગી જૂથ હતું, તેમાં હિંદના પ્રાચીન તેમ જ આધુનિક પાંડિત્યના પ્રતિનિધિઓ હતા અને આજના હિંદની જુદી જુદી બાજુઓ તેઓ રજૂ કરતા હતા. હિંદની આજની લગભગ બધી ભાષા બોલનારાઓ તેમ જ ભૂતકાળમાં અને વર્તમાન સમયમાં જેમણે હિંદ પર પોતાનો સબળ પ્રભાવ પાડ્યો છે એવી પ્રાચીન ભાષાના તજ્જ્ઞોનો પણ એમાં સમાવેશ થતો હતો. અને તેમની વિદ્વત્તાનું ધોરણ બહુ જ ઊંચી કક્ષાનું હતું. પ્રાચીન ભાષાઓમાં સંસ્કૃત, પાલિ, અરબી, અને ફારસી હતી; અર્વાચીન ભાષાઓમાં હિંદી, ઉર્દૂ, બંગાળી, ગુજરાતી, મરાઠી, તેલુગુ, સિંધી અને ઊડિયા હતી. આ જે અખૂટ ભંડાર મારી સમક્ષ પડેલો હતો, એનો લાભ લેવાની મારી પોતાની શક્તિ એ જ એકમાત્ર મર્યાદા હતી. મારા એ બધા સાથીઓનો હું આભારી છું, પણ મારે મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ—તેમનું અગાધ પાંડિત્ય મને હમેશાં આનંદપ્રદ હતું અને કેટલીક વાર હું તેનાથી ડઘાઈ જતો હતો—ગોવિન્દ વલ્લભ પંત, નરેદ્રદેવ અને અસફઅલીનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ.

આ પુસ્તક પૂરું કર્યાને પંદર મહિના થઈ ગયા અને એના કેટલાક ભાગ કંઈક વાસી પણ થઈ ગયા છે. મેં એ લખ્યું પછી ઘણું ઘણું બની ગયું. મને એને ફરી તપાસી જવાનો અને એમાં કેટલાક ઉમેરા કરવાનો લોભ થઈ આવ્યો; પણ મારા એ લોભને મેં દાબી દીધો. સાચે જ, એથી બીજું હું કરી શકું એમ નહોતું, કેમ કે તુરંગ બહારનું જીવન જુદી જ જાતનું હોય છે અને એમાં વિચાર કે લેખન માટે નવરાશ મળતી નથી. મારું લખાણ ફરીથી વાંચી જવાનું પણ મારે માટે મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. મૂળ મેં એ હાથે લખ્યું હતું; હું જેલમાંથી છૂટ્યો ત્યાર પછી એને ટાઇપ કરવામાં આવ્યું. એ ટાઇપ કરેલી નકલ વાંચી જવા માટે હું વખત કાઢી ન શક્યો અને પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં વિલંબ થયા કરતો હતો. પણ એવામાં મારી દીકરી ઇન્દિરા મારી વહારે આવી અને મારા પરનો બોજો તેણે ઊંચકી લીધો. છેવટના ભાગમાં પૂર્તિ આપવામાં આવી છે તે બાદ કરતાં એ પુસ્તક જેલમાં જેવું લખાયું હતું તેવું જ રહ્યું છે; કશા ફેરફાર કે ઉમેરા એમાં કરવામાં આવ્યા નથી.

બીજા લેખકો પોતાનાં લખાણો માટે કેવી લાગણી અનુભવતા હશે તે ભગવાન જાણે. પણ મેં પહેલાં લખ્યું હોય એવું કોઈ લખાણ પાછળથી વાંચતાં હું વિચિત્ર લાગણી અનુભવું છું. જેલના બંધિયાર અને અસામાન્ય વાતાવરણમાં લખાયેલું મારું લખાણ બહાર આવીને ફરીથી વાંચતી વખતે એ લાગણી વધારે ઉત્કટ બને છે. બેશક, હું એ પિછાની શકું ખરો, પણ પૂરેપૂરું નહીં; મારી સમીપના, પણ મારાથી ભિન્ન એવા કોઈ બીજાનું પરિચિત લખાણ હું વાંચતો હોઉં, એવો ભાવ લગભગ મને થાય છે. એ કદાચ, મારામાં થયેલા ફેરફારનું માપ હોય એ સંભવિત છે.

આ પુસ્તકની બાબતમાં પણ મેં એવો જ ભાવ અનુભવ્યો છે. એ મારું છે ખરું પણ આજે હું જેવો છું તે જોતાં એ સર્વથા મારું નથી; થોડી વાર ટકી, પાછળ કેવળ પોતાની સ્મૃતિ મૂકીને લુપ્ત થઈ જતી ચિત્તની અવસ્થાઓની લાંબી હારમાળામાં ભળી જતી મારા ચિત્તની ભૂતકાળની કોઈક અવસ્થા એ રજૂ કરે છે.

આનંદભવન, અલ્લાહાબાદ,
ડિસેમ્બર ૨૯, ૧૯૪૫

જવાહરલાલ નેહરુ

અર્પણ

ઑગસ્ટ ૯, ૧૯૪૨થી માર્ચ ૨૮, ૧૯૪૫ સુધી
અહમદનગર કિલ્લાની કૅમ્પ જેલમાં
મારી સાથે બંદીવાન રહેલા
મારા સાથીઓને

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના ૫

પ્રકરણ પહેલું: અહમદનગરનો કિલ્લો **૩–૩૪**

૧. વીસ મહિના ૩

૨. દુકાળ ૫

૩. લોકશાહી માટેનું યુદ્ધ ૭

૪. જેલમાં કાળ: કાર્ય માટે પ્રેરણા ૧૦

૫. ભૂતકાળ અને વર્તમાનનો સંબંધ ૧૪

૬. જીવનની ફિલસૂફી ૧૬

૭. ભૂતકાળના વારસાનો બોજ ૨૮

પ્રકરણ બીજું: બાડનવાઇલર: લોસાં **૩૫–૪૮**

૧. કમલા ૩૫

૨. અમારું લગ્ન અને તે પછી ૩૭

૩. માણસ માણસ વચ્ચેના સંબંધોનો કોયડો ૪૧

૪. ૧૯૩૫ની નાતાલ ૪૩

૫. મૃત્યુ ૪૪

૬. મુસોલિની: હિંદ તરફ પ્રયાણ ૪૬

પ્રકરણ ત્રીજું: ખોજ **૪૯–૭૬**

૧. હિંદના ભૂતકાળની ચિત્રપરંપરા ૪૯

૨. રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના અને આંતરરાષ્ટ્રીયતાની ભાવના ૫૪

૩. હિંદનું સામર્થ્ય અને દુર્બળતા ૫૫

૪. હિંદને ઓળખવાનો પ્રયાસ ૬૦

૫. ભારતમાતા ૬૪

૬. હિંદની વિવિધતા અને એકતા ૬૫

૭. હિંદમાં પ્રવાસ ૬૮

૮. સામાન્ય ચૂંટણી ૭૧

૯. આમજનતાની સંસ્કૃતિ ૭૪

૧૦. દ્વિવિધ જીવન ૭૬

પ્રકરણ ચોથું: હિંદનું દર્શન **૭૭–૧૬૪**

૧. સિંધુના પ્રદેશની સંસ્કૃતિ ૭૭

૨.	આર્યોનું આગમન	૮૨
૩.	હિંદુ ધર્મ શું છે?	૮૪
૪.	પ્રાચીન ધર્મગ્રંથો અને શાસ્ત્રો	૮૭
૫.	વેદો	૯૦
૬.	જીવનનો સ્વીકાર અને ઇન્કાર	૯૨
૭.	સમન્વય અને મેળ: જ્ઞાતિવ્યવસ્થાનાં બીજ	૯૭
૮.	હિંદી સંસ્કૃતિનો અતૂટ પ્રવાહ	૧૦૧
૯.	ઉપનિષદો	૧૦૩
૧૦.	વ્યક્તિવાદી ફિલસૂફીના લાભાલાભ	૧૧૦
૧૧.	જડવાદ	૧૧૪
૧૨.	મહાકાવ્યો, ઇતિહાસ, પરંપરા અને પુરાણકથાઓ	૧૧૮
૧૩.	મહાભારત	૧૨૬
૧૪.	શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા	૧૩૦
૧૫.	પ્રાચીન હિંદનું સમાજજીવન તથા વ્યવસાયો	૧૩૨
૧૬.	બુદ્ધ અને મહાવીર: જ્ઞાતિવ્યવસ્થા	૧૪૩
૧૭.	ચંદ્રગુપ્ત અને ચાણક્ય: મૌર્ય સામ્રાજ્યની સ્થાપના	૧૪૭
૧૮.	રાજ્યનું સંગઠન	૧૫૧
૧૯.	બુદ્ધનો ઉપદેશ	૧૫૫
૨૦.	બુદ્ધની કથા	૧૫૯
૨૧.	અશોક	૧૬૧
પ્રકરણ પાંચમું: યુગયુગાન્તરોમાં		**૧૬૫–૨૮૬**
૧.	ગુપ્ત અમલમાં રાષ્ટ્રવાદ અને સામ્રાજ્યવાદ	૧૬૫
૨.	દક્ષિણ હિંદ	૧૭૦
૩.	સુલેહ દરમિયાન વિકાસ અને યુદ્ધની રીતિઓ	૧૭૦
૪.	સ્વતંત્રતા માટે હિંદની ઝંખના	૧૭૨
૫.	પ્રગતિ અને સલામતી	૧૭૪
૬.	હિંદ અને ઈરાન	૧૭૯
૭.	હિંદ અને ગ્રીસ	૧૮૪
૮.	પ્રાચીન હિંદનાં નાટકો	૧૯૩
૯.	સંસ્કૃત ભાષાનું સામર્થ્ય અને ટકાઉ શક્તિ	૨૦૩
૧૦.	બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન	૨૧૦
૧૧.	બૌદ્ધ ધર્મની હિંદુ ધર્મ પર અસર	૨૧૬

૧૨. હિંદુ ધર્મે બૌદ્ધ ધર્મને કેવી રીતે પોતાના ઉદરમાં સમાવી લીધો? ૨૨૧
૧૩. હિંદની તત્ત્વદૃષ્ટિ ૨૨૪
૧૪. છ દર્શનો ૨૨૮
૧૫. હિંદ અને ચીન ૨૪૦
૧૬. અગ્નિ એશિયામાં હિંદી વસાહતો અને સંસ્કૃતિ ૨૫૦
૧૭. પરદેશોમાં હિંદી કળાની અસર ૨૬૦
૧૮. પ્રાચીન હિંદી કળા ૨૬૪
૧૯. હિંદનો પરદેશો સાથેનો વેપાર ૨૭૦
૨૦. પ્રાચીન હિંદમાં ગણિતવિદ્યા ૨૭૨
૨૧. વિકાસ અને અધોગતિ ૨૭૯

પ્રકરણ છઠ્ઠું: નવા સવાલો **૨૮૭–૩૭૨**

૧. આરબ તથા મોંગોલ લોકો ૨૮૭
૨. આરબ સંસ્કૃતિનો વિકાસ અને હિંદ સાથેનો સંપર્ક ૨૯૩
૩. મહમૂદ ગઝનવી અને અફઘાનો ૨૯૭
૪. હિંદના અફઘાનો: દક્ષિણ હિંદ, વિજયનગર: બાબર: દરિયાઈ સત્તા ૩૦૨
૫. સમન્વય અને મિશ્ર સંસ્કૃતિનો વિકાસ: પડદો: કબીર: ગુરુ નાનક: અમીર ખુશરો ૩૦૭
૬. હિંદની સમાજવ્યવસ્થા: સમૂહનું મહત્ત્વ ૩૧૩
૭. ગ્રામસ્વરાજ: शुक्रनीतिसार ३१६
૮. જ્ઞાતિવ્યવસ્થા — સિદ્ધાંત અને વ્યવહારમાં: સંયુક્ત કુટુંબ ૩૧૯
૯. બાબર અને અકબર: હિંદીકરણની પ્રક્રિયા ૩૨૯
૧૦. યાંત્રિક પ્રગતિ અને સર્જનશક્તિમાં એશિયા અને યુરોપનો મુકાબલો ૩૩૩
૧૧. સહિયારી સંસ્કૃતિનો ઉદય ૩૩૯
૧૨. ઔરંગઝેબની પ્રગતિવિરોધી નીતિ: હિંદુ રાષ્ટ્રીયતાનો ઉદય: શિવાજી ૩૪૭
૧૩. આધિપત્ય માટે મરાઠાઓ અને અંગ્રેજો વચ્ચે ઝઘડો: અંગ્રેજોનો વિજય ૩૫૧
૧૪. હિંદનું પછાતપણું અને અંગ્રેજોની સંગઠન તેમ જ કાર્યપદ્ધતિમાં સરસાઈ ૩૫૬

१५. रणजितसिंह अने जयसिंह ३६३
१६. हिंदनी आर्थिक भूमिका: बे इंग्लंड ३६७

प्रकरण सातमुं: छेल्लो तबक्को ब्रिटिश अमल सुदृढ थाय छे: राष्ट्रीयताना आंदोलननो उदय ३७३–४६३
१. साम्राज्यनी विचारसरणी: नवी ज्ञाति ३७३
२. बंगाळनी लूंट इंग्लंडनी औद्योगिक क्रांतिने सहायभूत बने छे ३८२
३. हिंदना उद्योगोनो नाश अने तेनी खेतीनी अधोगति ३८६
४. राजकीय अने आर्थिक दृष्टिए हिंद पहेली ज वार बीजा देशनुं गौण अंग बने छे ३९२
५. हिंदनां रजवाडां ३९८
६. ब्रिटिश अमलनी परस्परविरोधी वस्तुओ: राममोहन राय: ४०५
७. १८५७नो महान बळवो: जातिद्वेष ४१९
८. ब्रिटिश अमलनी कार्यपद्धति: त्राजवांनां बंने पल्लां सरखां राखवानी नीति ४२५
९. उद्योगोनो विकास: प्रांतिक भेदो ४३०
१०. हिंदु तेम ज मुसलमानोमां सुधारानी अने बीजी चळवळो ४३६
११. कमाल पाशा: एशियामां राष्ट्रीयतानो उदय: इकबाल ४५६
१२. पायाना उद्योगोनो आरंभ: टिळक अने गोखले: अलग मताधिकार ४५९

प्रकरण आठमुं: छेल्लो तबक्को (२) राष्ट्रवाद वि॰ साम्राज्यवाद ४६४–५४५
१. मध्यमवर्गनी लाचारी: गांधीजीनुं आगमन ४६४
२. गांधीजीनी आगेवानी नीचे कॉंग्रेस प्राणवान संस्था बने छे ४७०
३. प्रांतोमां कॉंग्रेसी सरकारो ४७७
४. हिंदमां हिंदीओनी प्रगतिशीलता वि॰ ब्रिटिशरोनी स्थितिचुस्तता ४८५
५. लघुमतीओनो प्रश्न: मुस्लिम लीग: झीणासाहेब ४९७
६. राष्ट्र-नियोजन समिति ५१६
७. कॉंग्रेस अने उद्योगो: मोटा पाया परना उद्योगो वि॰ गृहउद्योगो ५२८
८. सरकार उद्योगोनो विकास रूंधे छे: युद्धने अंगेनुं उत्पादन बीजी दिशामां वाळेलुं सामान्य उत्पादन छे ५३७

प्रकरण नवमुं: छेल्लो तबक्को (३) बीजुं महायुद्ध ५४६–६३१
१. कॉंग्रेस परदेशो साथेना संबंधो अंगेनी नीति खीलवे छे ५४६

૨. યુદ્ધની બાબતમાં કૉંગ્રેસની દૃષ્ટિ ૫૫૪
૩. યુદ્ધ અંગે કૉંગ્રેસનું વલણ ૫૬૦
૪. કૉંગ્રેસની બીજી દરખાસ્ત અને બ્રિટિશ સરકારનો નકારઃ મિ. ચર્ચિલ ૫૬૮
૫. વ્યક્તિગત સવિનયભંગ ૫૭૮
૬. પર્લ હાર્બરની ઘટના પછીઃ ગાંધીજી અને અહિંસા ૫૮૨
૭. તંગ વાતાવારણ ૫૯૧
૮. સર સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સ હિંદ આવે છે ૫૯૭
૯. નાસીપાસી ૬૧૧
૧૦. પડકારઃ હિંદ છોડોનો ઠરાવ ૬૧૮

પ્રકરણ દસમુંઃ ફરીથી અહમદનગરનો કિલ્લો ૬૩૨–૭૫૨
૧. ઘટનાની સાંકળ ૬૩૨
૨. બે મનોદશાઃ હિંદી અને બ્રિટિશ ૬૩૪
૩. આમજનતાનો વિપ્લવ ને તેનું દમન ૬૩૯
૪. પરદેશોમાં અસર ૬૪૯
૫. હિંદમાં અસર
૬. હિંદની બીમારીઃ દુકાળ ૬૫૫
૭. હિંદની પ્રાણશક્તિ ૬૬૧
૮. હિંદનો વિકાસ રૂંધાયો ૬૬૯
૯. ધર્મ, ફિલસૂફી અને વિજ્ઞાન ૬૭૪
૧૦. રાષ્ટ્રીયતાના ખ્યાલનું મહત્ત્વઃ હિંદમાં કરવાના જરૂરી ફેરફારો ૬૮૨
૧૧. હિંદના ભાગલા કે સમગ્ર હિંદનું બળવાન રાજ્ય અથવા રાષ્ટ્રોપરી રાજ્યનું કેન્દ્ર? ૬૯૪
૧૨. વાસ્તવવાદ અને જિયૉપૉલિટિક્સઃ ૭૧૨
૧૩. સ્વતંત્રતા અને સામ્રાજ્ય ૭૨૮
૧૪. વસ્તીનો પ્રશ્નઃ ઘટતું જતું જન્મપ્રમાણ અને રાષ્ટ્રની અવનતિ ૭૩૨
૧૫. જૂના સવાલ તરફ આધુનિક દૃષ્ટિ ૭૪૦
૧૬. ઉપસંહાર ૭૪૬

પૂર્તિ ૭૫૩

સૂચિ ૭૫૬

આ પુસ્તક ૧૯૪૪ના એપ્રિલથી સપ્ટેમ્બર સુધીના પાંચ માસ દરમિયાન અહમદનગરના કિલ્લાના કારાગારમાં મેં લખ્યું હતું. કારાગારના મારા કેટલાક સાથીઓએ મમતાપૂર્વક એની હસ્તપ્રત વાંચી હતી અને કેટલાક કીમતી સુધારા સૂચવ્યા હતા. ...કારાગારના મારા સાથીઓ સાથેની અમારી અનેક વખતની વાતચીતો અને ચર્ચાઓ ...હિંદના ઇતિહાસ અને હિંદની સંસ્કૃતિનાં ભિન્ન ભિન્ન પાસાંઓ અંગેના મારા વિચારો સ્પષ્ટ કરવામાં મને બહુ મદદરૂપ થયાં. ...અહમદનગરના કિલ્લાના મારા અગિયાર સાથીઓ હિંદનો એક મજાનો હિસ્સો રજૂ કરતા હતા. તેઓ કેવળ હિંદનું રાજકારણ રજૂ કરતા હતા એમ નથી. એ વિવિધરંગી જૂથ હતું. તેમાં હિંદના પ્રાચીન તેમ જ આધુનિક પાંડિત્યના પ્રતિનિધિઓ હતા અને આજના હિંદની જુદી જુદી બાજુઓ તેઓ રજૂ કરતા હતા. હિંદની આજની લગભગ બધી ભાષા બોલનારાઓ તેમ જ ભૂતકાળમાં અને વર્તમાન સમયમાં જેમણે હિંદ પર પોતાનો સબળ પ્રભાવ પાડ્યો છે એવી પ્રાચીન ભાષાના તજ્જ્ઞોનો પણ એમાં સમાવેશ થતો હતો. ...મારા એ બધા સાથીઓનો હું આભારી છું.

જવાહરલાલ નેહરુ

(પ્રસ્તાવનામાંથી)

ISBN 978-81-7229-315-4

9 788172 293154

₹ 500